

УДК 821.112.2.01 Г. Бёль

**РОЛЯ СЮЖЭТНА-КАМПАЗИЦЫЙНЫХ
ЭЛЕМЕНТАЎ РАМАНА ГЕНРЫХА
БЁЛЯ «ДЗЕ ТЫ БЫЎ, АДАМ?»
У СТВАРЭННІ МАСТАЦКАГА
ВОБРАЗА САЛДАТА ДРУГОЙ
СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ**

А. П. Сіняк,

*саіскальнік кафедры беларускай і замежнай
літаратуры Беларускага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка*

Паступіў у рэдакцыю 25.06.19.

Артыкул прысвечаны вывучэнню сюжэтна-кампазіцыйных прыёмаў, накіраваных на стварэнне мастацкага вобраза героя ў творы Г. Бёля. У артыкуле паказана, як сюжэтна-кампазіцыйныя асаблівасці спрыяюць раскрыццю характара цэнтральнага персанажа рамана.

Ключавыя словы: сюжэт, кампазіцыя, мастацкі вобраз, салдат, вайна, фашызм.

The article studies the plot-compositional methods directed to creation of an artistic image of the hero in Böll's work. The article shows how the plot and compositional features reveal the main character of the novel.

Keywords: plot, composition, artistic image, soldier, war, fascism.

У рамане «Дзе ты быў, Адам?» (1951) Г. Бёль працягвае развіваць вядучую тэму сваіх твораў – тэму гнеўнага пратэсту супраць вайны, супраць жahlівай жорсткасці дзяржаўнага і грамадскага механізму, які выкарыстоўваецца для падаўлення асобы чалавека. У цэнтры ўвагі аўтара зноў аказваецца вайна і лёс салдата на вайне.

Архітэктоніка рамана характэрная тым, што ўяўляе сабой 9 глаў-навіл, кожная з якіх, маючы свае ўласныя сюжэтныя элементы, магла б існаваць самастойна. Аднак адсутнасць адзінай сюжэтнай лініі не сведчыць аб кампазіцыйнай раз'яднанасці ўсяго твора. Наадварот, адзінства ідэйнага зместу, роўна як і мастацкі прыём мантажу, пры якім унутраныя эмацыйна-сэнсавыя сувязі паміж персанажамі, падзеямі і эпізодамі больш значныя, чым іх знешнія сувязі, дазваляюць нямецкаму пісьменніку дамагчыся эластнасці і складнасці рамана. Дзякуючы такой пабудове, у рамане «Дзе ты быў, Адам?» перад чытачамі паўстае цэлая галерэя вобразаў радавых салдат і афіцэраў адыходзячых войскаў вермахта.

Мастацкі вобраз радавога Файнхальса ўяўляе для нашага даследавання асаблівую цікавасць, бо, з'яўляючыся цэнтральным персанажам рамана, ён праходзіць практычна праз усе главы-навілы. Характэрна, што знаёмства з салдатам адбываецца не адразу. Звяртаючыся да прыёму кампазіцыйнай

UDC 821.112.2.01 Г. Бёль

**THE ROLE OF THE PLOT-
COMPOSITIONAL ELEMENTS IN
CREATING AN ARTISTIC IMAGE OF
SOLDIER OF THE SECOND WORLD
WAR IN THE NOVEL "AND WHERE
WERE YOU, ADAM? BY H. BÖLL**

E. Siniak,

*Applicant of the Department of Belarusian and
Foreign Literature, Belarusian State Pedagogical
University named after Maxim Tank*

Received on 25.06.19.

рэтардацыі ў першай главе твора, Г. Бёль свядома адцягвае момант з'яўлення персанажа ў рамане, паказваючы буйным планам гітлераўскія войскі ў момант іх перагрупавкі ў невялікім румынскім мястэчку. У цэнтры ўвагі аўтара аказваецца тысяча стомленых, абыякавых салдат, якія знемагаюць ад смагі і голаду. І толькі бліжэй да сярэдзіны главы, калі салдат разбіваюць на групы, з шэрай безаблічнай масы вылучаецца радавы па прозвішчы Файнхальс, які атрымаў да вайны спецыяльнасць архітэктара. Такім чынам, прыём кампазіцыйнай рэтардацыі дазваляе мастаку не толькі стварыць абагульненую карціну войскаў вермахта перадапошняга года вайны, але і паступова сфарміраваць у рэцыпіента першае ўяўленне аб цэнтральным персанажы як аб адным з многіх, падкрэсліўшы пры гэтым яго тыповасць.

Вобраз Файнхальса тыповы яшчэ і тым, што ён, як і многія іншыя яго суайчыннікі, быў уцягнуты ў гэтую вайну супраць сваёй волі. У гэтым вобразе радавога падобны да вобразаў салдата Андрэаса (аповесць Г. Бёля «Цягнік прыбывае па раскладзе») [1], салдата Томаса (навіла Ф. Фюмана «Аднапалчане») і капітана Нейберта (аповесць Ф. Фюмана «Эдып-цар») [2].

Знаходзячыся пад абстрэлам і не паспеўшы ўступіць у бой, радавы Файнхальс атрымлівае лёгкае раненне ў руку. Па дарозе ў шпіталь ён адзначае: «Es ist gut, es ist

schnell gegangen dieses Mal, sehr schnell – Nur ein wenig Durst hatte ich gehabt, Schmerzen an den Füßen und ein wenig Angst» [3, s. 10]. («...добра, што на гэты раз усё скончылася так хутка. Вельмі хутка! Толькі крыху хацелася піць, ногі збіў і страшнавата было, як заўсёды» (тут і далей пераклад з нямецкай мовы наш. – А. С.)). Дадзены фрагмент, аформлены як малыя ўкрапанні ўнутранай мовы, гаворыць пра тое, што салдат – праціўнік ваенных дзеянняў. Ён адчувае душэўную палёжку ад таго, што бітва скончылася для яго, так і не паспеўшы пачацца. Такім чынам, у першай главе рамана перад чытачом паўстае вобраз «маленькага чалавека», радавога Файнхальса. Файнхальс – звычайны салдат з простымі і зразумелымі кожнаму чалавеку жаданнямі і пачуццямі (ён хоча есці і піць, адчувае страх), салдат, які, хоць і ненавідзіць вайну, але, у адрозненне ад салдата Андрэаса (апавесць «Цягнік прыбывае па раскладзе») і салдата Томаса (навэла «Аднапалчане»), ніяк не выказвае свой пратэст.

Думаецца, што, малюючы такі вобраз персанажа, пісьменнік дэградуе салдата, але таксама спрабуе наблізіць яго да чытача і выклікаць сугучныя аўтарскім пачуцці. Аднак пры гэтым Г. Бёль не здымае з салдата віну і адказнасць за зробленыя фашыстамі злачынствы, бо Файнхальс – адзін з тысячы, ён – частка вялізнага механізму, імя якому – фашызм.

У другой і трэцяй главах рамана радыва Файнхальс паўстае эпізодычна, выконваючы функцыю другараднага персанажа. Ён – то пакорны выканаўца загадаў, то старонні назіральнік. Так, да прыкладу, у другой главе салдат Файнхальс прыходзіць у палату палкоўніка Брэссена, каб аднесці яго рэчы ў машыну для эвакуацыі з дывізіённым шпіталем у Вену. Чытач даведаецца толькі пра руку радавога на леравязі і пра тое, што салдат быў з тых, хто выдужваў. У трэцяй главе Файнхальс паўстае перад чытачом у ролі памочніка капценармуса ў палявым шпіталі венгерскага мястэчка Сокархей, дзе выконвае розныя даручэнні начальніка. Тым не менш сама прысутнасць Файнхальса або згадка пра яго ў сюжэтным разгортванні навэл дапамагае Г. Бёлю дамагчыся цэльнасці і складнасці ўсяго твора, роўна як і матываваць з'яўленне новых персанажаў у наступных раздзелах. Больш за тое, дзякуючы такой кампазіцыі, цэнтральны вобраз рамана, радыва Файнхальс, пастаўлены ў адзін шэраг з іншымі персанажамі, што дазваляе Г. Бёлю не толькі стварыць цэлую галерэю

вобразаў нямецкіх салдат і афіцэраў, але і паказаць, што, з'яўляючыся тыповым, лёс Файнхальса як бы ўбірае ў сябе лёсы людзей, з якімі ён сутыкаецца на вайне.

У пятай главе салдат Файнхальс паўстае перад чытачом у ролі закаханага мужчыны. У эвакуацыйным пункце венгерскага гарадка Сентдэрдзь, які размяшчаўся ў будынку былой жаночай гімназіі, Файнхальс знаёміцца з маладой настаўніцай Ілонай Картак і заграецца пачуццём да яе. Файнхальс імпаўне не толькі прыемная знешнасць маладой настаўніцы, але і яе ўнутраная прыгажосць, духоўная і маральная чысціня, якая салдат раскрывае ў гутарках з каханай. Зачараванне дзяўчынай настройвае радавога Файнхальса на рамантычны лад, абуджаючы жаданне ціхамірнасці ў адносінах з ёй. Тым не менш вайна не дазваляе закаханым застацца разам і быць шчаслівымі. Фашысты хапаюць Ілону ў гета, дзе яна шукае сваякоў, і вязуць яе ў канцлагер, бо Ілона – яўрэйка.

Салдат Файнхальс глыбока перажывае расстанне з Ілонай: «Als er eintrat, fühlte er sich sehr elend, sehr lehr ...» [3, s. 72]. («Ніколі яшчэ свет не здаваўся яму такім непатрэбным і пустым»). Такім чынам, пісьменніку ўдаецца вельмі дакладна выявіць эмацыянальны стан персанажа, падкрэсліць тую горыч страты, тую найвышэйшую ступень душэўнага болю і пакуты, якія адчуваў Файнхальс.

Салдат аддаецца бязрадасным разважаннем, якія напоўнены фаталізмам і пачуццём прадвызначанасці зыходу: «... es war vielleicht Anmaßung, eine Jüdin zu lieben in diesem Krieg und zu hoffen, daß sie wiederkommen würde. < ... > Trotzdem, es gab Augenblicke, in denen er glaubte, daß es noch nicht entschieden sei. Wenn Sie keine Jüdin gewesen wäre – es war sehr schwer, in diesem Kriege eine Jüdin zu lieben, ausgerechnet eine Jüdin, aber er liebte sie, er liebte sie sehr...» [3, s. 72, 73] («Ці не занадта шмат чаго ён захацеў – пакахаў яўрэйку і цяпер чакае, што гэтая вайна пашкадуе яе, адпусціць да яго цэлай? < ... > У нейкія імгненні ён верыў, што не ўсё яшчэ страчана. Але надзея тут жа рассеялася. Бо Ілона – яўрэйка. На што ж ён можа разлічваць, пакахаўшы ў такі час яўрэйку! Але ён кахаў яе насуперак усяму, вельмі кахаў...»). Такім чынам, нясмелая надзея зноў убачыць Ілону змяняецца пачуццём глыбокай безнадзейнасці, усведамленнем незаменнай страты. Праз боль і адчай салдата раскрываецца яго душа, якая ўмее кахаць, пакутаваць, верыць, спадзявацца. Відавочна,

што каханне Файнхальса да Ілоны вышэйшае, чым абставіны вайны і мацнейшае, чым навязаная фашыстамі ідэалогія. У каханні салдата і дзяўчыны – пратэст супраць фашызму. Аднак гісторыя кахання нямецкага салдата да яўрэйкі высвятляе і слабыя бакі характару радавога: Файнхальс не здольны супраціўляцца панавальным абставінам, ён – іх пасіўная, бездапаможная ахвяра. Характэрна, што такое ж выпрабаванне каханнем на вайне праходзіць і лейтэнант Змітрок Барэйка з аповесці В. Быкава «Пакахай мяне, салдацік» [4]. Светлыя пачуцці паміж Змітраком і Франяй, якія ўспыхнулі сярод руін і пажарышчаў вайны, дазваляюць убачыць чытачу не толькі багаты душэўны свет савецкага лейтэнанта, яго адданасць высокім ідэалам, але і выкрываюць слабасці салдата. Па сутнасці, і радавы Файнхальс, і лейтэнант Барэйка, і радавы Андрэас, які палюбіў польку Аліну, (апавесць «Цягнік прыбывае па раскладзе») – «маленькія людзі», не здольныя адстаяць сваё права на асабістае шчасце ў жорсткі час ваеннага ліхалецця.

Звяртаючыся да прыёму рэтраспекцыі, аўтар робіць адступленне ў мінулае і апавядае аб даваенным жыцці персанажа. Г. Бельстаноўча характарызуе пратаганіста, кажучы пра яго як пра працавітага і клапатлівага чалавека. Тым не менш пісьменнік не ідэалізуе Файнхальса. Згадка пра ўдзел маладага архітэктара ў будаўніцтве казармаў для ваенных патрэб ставіць яго ў адзін шэраг з нацысцкімі злачынцамі. Такім чынам, нямецкі пісьменнік паказвае, што Файнхальс – не толькі ахвяра нацызму, удягнутая ў вайну супраць сваёй волі, але і саўдзельнік учыненых фашыстамі злачынстваў.

У шостае главе салдат Файнхальс зноў аказваецца ў эпіцэнтры ваенных дзеянняў. На перадавой ён дэманструе такія рысы характару, які спягадліваць, лагоднасць і гатоўнасць працягнуць руку дапамогі таму, хто ў ёй мае патрэбу. Такімі ж паўстаюць перад чытачом героі В. Быкава – партызаны Рыбак і Сотнікаў, лейтэнант Барэйка [4; 5] і героі І. Даміянна – Таццяна Маеўская і Вольга Пячовіч [6; 7].

Грабіраючыся на пазіцыю, радавы Файнхальс знаёміцца са сваім камандзірам, лейтэнантам Брэхтам, які адкрыта заяўляе пра сваю пагарду і нянавіць да вайны, гнеўна выкрывае яе. Файнхальс ж, наадварот, вытрыманы і спакойны. І хоць нямецкі салдат таксама ненавідзіць вайну, ён не выказвае свой пратэст адкрыта ні ва ўчынках, ні на словах. А беспярэчнае выкананне загадаў на-

чальства гаворыць пра тое, што Файнхальс – не проста пасіўная ахвяра абставінаў, але маўклівы саўдзельнік ваенных злачынстваў.

У восьмай главе лёс закідвае радавога Файнхальса ў славацкую вёсачку Берцаба, дзе ён павінен ахоўваць разбураны мост. Яшчэ на перасыльным пункце Файнхальс знаёміцца з салдатам Грэсам і адразу ж вырашае мець зносіны з гэтым чалавекам як мага менш. Нямецкі пісьменнік Г. Бельстаноўча так апісвае няпростыя ўзаемаадносіны салдат: «Gress hatte vier Orden auf der Brust, und er erzählte gern, die ganze Zeit schon, von Polinnen, Rumäninnen, Französinnen und Russinnen, die er offenbar alle mit gebrochenem Herzen hinterlassen hatte. Feinhals hatte keine Lust, ihm zuzuhören, es war ihm lastig und zugleich langweilig, auch peinlich... <...> Er, Feinhals, hatte nur einen Orden, einen einzigen, und er war zum Zuhören wie geschaffen, weil er nichts sagte, fast nie, und keinerlei Erklärungen verlangte» [3, s. 119]. («На грудзях у Грэса красавіліся чатыры ордэны, і ён без канца распавядаў пра жанчын – полек, румынак, французанак, рускіх, – расстанне з ім на век разбіла ім сэрца. У Файнхальса не было ніякага жадання слухаць, балбатня дакучала і гняла, наганяла на яго тугу. <...> У Файнхальса толькі адзін ордэн, адзін-адзіны, і ён нібы створаны быць слухачом, ён амаль нічога не казаў, не перабіваў і не задаваў ніякіх удакладняючых пытанняў»). Такім чынам, відавочна, што радавы Файнхальс адчувае няўхвальнае, нават непрыязнае стаўленне да самаздаволенага калегі. Прамовы Грэса не толькі абцяжарваюць пратаганіста, але нават раняць яго пачуцці і кідаюць у роспач. Неабходна падкрэсліць, што, згадваючы пра чатыры ордэны Грэса ў процівагу аднаму-адзінаму ордэну Файнхальса, нямецкі мастак супрацьпастаўляе салдат. Нельга не пагадзіцца з М. Л. Рудніцкім, які адзначае, што «тэма ордэнаў як рэчаў зусім бессэнсоўных, якія матэрыялізуюць ілжывую патэтыку вайны, праходзіць у раманах «Дзе ты быў, Адам?» з выразнасцю мяжы, адлучаючы нармальных людзей, якія трапілі ў бойню нехаця, ад фанатыкаў, якія прынялі жahlівыя законы вайны як натуральныя і нават разумныя» [8, с. 300]. Свой пратэст бесцырымоннаму, надакучліваму Грэсу, а ў яго твары і ўсім дбайным служыцелям вайны, салдат Файнхальс выказвае маўчаннем. Маўчанне як форма пратэсту ўласціва і радавому Андрэасу (апавесць «Цягнік прыбывае па раскладзе»).

Сумам і тугой напоўнены ўспаміны Файнхальса пра Ілону. Вечарамі салдат моліцца, як вучыла яго каханая, а засынаючы, успамінае іх сустрэчы і марыць пра тое, каб Ілона прыснілася яму. Аднак дзяўчына не прыходзіць у сны салдата.

Нават сама прырода падтрымлівае душэўны стан персанажа. З'яўляючыся важным элементам унутранай кампазіцыі рамана, пейзаж, пададзены праз успрыманне салдата, дапамагае праявіцца істотным рысам у яго душэўным жыцці і акаляючай яго рэчаіснасці [9, с. 85]. «...er hob das Glas, schraubte es zurecht und blickte über den Wald an der gelblichen Kirchenturmspitze vorbei ins Gebirge. Die Luft war sehr klar, und er konnte sehr weit dort oben zwischen aufragenden Graten eine Ziegenherde sehen: die Tiere waren verstreut wie winzige, weiße hartumrandete Wölkchen, sehr weiß auf diesem grauen, mattgrünen Untergrund, und er spürte, daß er durch das Fernglas die Stille aufnahm, auch die Einsamkeit... <...> ...es kam ihm weit vor, unendlich weit, still und einsam, diese Tiere – den Hirten konnte er nicht sehen...» [3, s. 120–121]. («Ён падняў бінокль, прыстасаваў яго да вачэй і накіраваў погляд на жаўтлявы шпіль царкоўнай званіцы за лесам, ля падножжа гор. Паветра было празрыстае, і ён убачыў удалечыні, на горнай вяршыні, статак коз. Жывёлы разбрыліся, і здавалася, што гэта маленькія белыя аблачыны з рэзка акрэсленымі бакамі, ярка-белыя на шаравата-зялёным фоне скал, і Файнхальс адчуваў, як скрозь шкло бінокля пранікае ў яго маўчанне і адзінота. <...> ...яму здавалася, што козы – пастуха ён не мог разгледзець – дзесьці вельмі далёка ад яго ў бясконцай далі (што яны блукаюць там нячутныя, адзінокія)»). Такім чынам, наратар уводзіць матыў адзіноты і інтэнсіфікуе прыгнечаны эмацыянальны стан салдата.

З прыездам у вёсачку баўфюрэра Дойсена і брыгады будаўнікоў, якім было даручана аднаўленне моста, жыццё вакол ажывае. Відэвочныя змены адбываюцца і ў душэўным стане радавога Файнхальса: ён праяўляе вялікую цікавасць да суладнай працы будаўнікоў. Любоў персанажа да свайго рамяства, рамяства архітэктара-будаўніка, да стваральнай дзейнасці на карысць людзей дазваляе яму вырвацца з палону тугі і суму.

Заклучная дзявятая глава рамана «Дзе ты быў, Адам?» пачынаецца эпізодам візіту радавога Файнхальса ў дом загінуўшага унтэр-афіцэра Фінка. Прабіраючыся ў родны горад, Файнхальс, які дзээрціраваў з войска,

заходзіць да сваякоў унтэр-афіцэра, каб паведаміць падрабязнасці яго гібелі. Выгляд забітай горам жонкі Фінка і іх стомленага, змучанага сына глыбока кранае Файнхальса, і ён не рашаецца расказаць праўду пра абставіны смерці унтэр-афіцэра. Так выяўляюцца спачуванне і міласэрнасць салдата.

Па дарозе да бацькоўскага дома Файнхальс пераасэнсоўвае даваеннае жыццё, адкрываючы ў ім станоўчыя моманты. Такім чынам, толькі зведаўшы на сабе ўсе нягоды і пазбаўленні вайны, Файнхальс прыходзіць да пераацэнкі каштоўнасцяў у сваім жыцці. Ён усведамляе, што шчаслівым чалавека могуць зрабіць нават самыя простыя, звычайныя рэчы, якія ў мірным жыцці здаюцца часам нязначнымі. Неабходна адзначыць, што выпрабаванні, якія выпалі падчас вайны на долю Вольгі Ляновіч, тэраіні аповесці І. Шамякіна «Ганчарка і паэт», таксама прымушаюць яе пераацэньваць сваё стаўленне да людзей і жыцця, па-новаму зірнуць на свет і на сваё месца ў ім.

Чакаючы наступу мірнага часу, Файнхальс будзе пільна на будучыню: «Er wollte nur Ruhe zu Hause im Bett liegen, wissen, daß niemand ihn belästigen könnte, an Ilona denken, vielleicht von ihr träumen. Später würde er anfangen zu arbeiten, irgendwann – erst wollte er sich ausschlafen und sich von der Mutter verwöhnen lassen; sie würde sich sehr freuen, wenn er für lange Zeit kam. Wahrscheinlich würden sie zu Hause auch etwas zu rauchen haben, und er würde nach langer Zeit wieder Gelegenheit haben zu lesen» [3, s. 147]. («Ён хацеў толькі спакою: прыйсці дадому, легчы і, нікім не патрывожаны, думаць пра Ілону, быць можа, яна прыйдзе ў яго сны. Потым ён, мабыць, пачне працаваць, калі-небудзь, але спачатку трэба адаспацца, і маці хай папесціць яго, вось будзе яна рада, калі даведаецца, што сын прыехаў на доўга. Напэўна, і курыва дома знойдзецца, і нарэшце ўпершыню за гэтыя гады можна будзе ўдосталь начытацца»). Прыведзены тэкставы фрагмент, які ўяўляе сабой у кампазіцыйна-структурным дачыненні няўласна-простую мову, паказвае на адукаванасць, начытанасць і агульную эрудзіраванасць персанажа, падкрэслівае далікатнае стаўленне Файнхальса-сына да маці, яго тугу па ўтульнасці бацькоўскага дома і па сваіх родных.

Відавочна, што выматаны і смяротна стомлены Файнхальс марыць здабыць душэўны і фізічны спакой. Аднак марам і надзеям салдата не наканавана спраўдзіцца.

У развязцы главы ён гіне на парозе бацькоўскага дома ад нямецкага снарада.

Такім чынам, звяртаючыся да кампазіцыйных прыёмаў мантажу, рэтраспекцыі, кампазіцыйнай рэтардацыі, розных формаў мовы персанажа (няўласна-простай мовы, малых украпванняў унутранай мовы), партрэтных і пейзажных апісанняў, пісьменнік Генрых Бэль малюе тып радавога салдата вермахта, «маленькага чалавека», які, валодаючы лепшымі чалавечымі якасцямі, такімі

як спагадлівасць, чалавечнасць, міласэрнасць і спачуванне, ненавідзіць вайну ва ўсіх яе праявах і не прымае тых, хто ёй старанна служыць. Аднак пісьменнік Г. Бэль на працягу ўсяго сюжэтнага разгортвання пераканаўча паказвае, што Файнхальс не можа актыўна супрацьстаяць нямецкай ваеннай машыне, якая душыць яго волю, і вырвацца з яе ўчэпістых лап. Пакорліва выконваючы ўсе загады, салдат становіцца саўдзельнікам ваенных злачынстваў.

ЛІТАРАТУРА

1. Böll, H. Der Zug war pünktlich / H. Böll. – München : dtv, 1972. – 145 s.
2. Fühmann, F. König Ödipus. Gesammelte Erzählungen / F. Fühmann. – Berlin : Aufbau-Verlag, 1966. – 403 s.
3. Böll, H. Wo warst du, Adam? Roman / H. Böll. – Köln : Friedrich Middelhaue Verlag, 1951. – 155 s.
4. Быкаў, В. У. Аповесці. Апавяданні : для ст. шк. узросту / В. У. Быкаў ; прадм. Д. Бугаёва. – Мінск : Маст. літ., 2007. – 285 с.
5. Быкаў, В. У. Сотнікаў. У тумане. Аповесці / В. У. Быкаў. – Мінск : ТАА «Папury», 2015. – 383 с.
6. Шамякін, І. Глыбокая плынь : Раман / І. Шамякін ; прадм. А. Марціновіча. – Мінск : Маст. літ., 1996. – 286 с.
7. Шамякін, І. Гандлярка і паэт. Шлюбная ноч. Аповесці / І. Шамякін. – Мінск : Маст. літ., 1976. – 336 с.
8. Рудніцкі, М. Л. Генрих Бёлль / М. Л. Рудніцкі // История литературы ФРГ / И. М. Фрадкин [и др.]. – М. : Наука, 1980. – С. 295–325.
9. Галанов, Б. Е. Живопись словом. Портрет. Пейзаж. Вещь / Б. Е. Галанов. – М. : Сов. писатель, 1974. – 343 с.

REFERENCES

1. Böll, H. Der Zug war pünktlich / H. Böll. – München : dtv, 1972. – 145 s.
2. Fühmann, F. König Ödipus. Gesammelte Erzählungen / F. Fühmann. – Berlin : Aufbau-Verlag, 1966. – 403 s.
3. Böll, H. Wo warst du, Adam? Roman / H. Böll. – Köln : Friedrich Middelhaue Verlag, 1951. – 155 s.
4. Bykau, V. U. Apovesti. Apavvadanni : dlya st. shk. uzrostu / V. U. Bykau ; pradm. D. Bugayova. – Minsk : Mast. lit., 2007. – 285 s.
5. Bykau, V. U. Sotnikau. U tumane. Apovesti / V. U. Bykau. – Minsk : TAA „Papury“, 2015. – 383 s.
6. Shamyakin, I. Glibokaya plyn : Raman / I. Shamyakin ; pradm. A. Martsinovicha. – Minsk : Mast. lit., 1996. – 286 s.
7. Shamyakin, I. Gandlyarka i paet. Shlyubnaya noch. Apovesti / I. Shamyakin. – Minsk : Mast. lit., 1976. – 336 s.
8. Rudnitskiy, M. L. Genrikh Boll / M. L. Rudnitskiy // Istoriya literatury FRG / I. M. Fradkin [i dr.]. – M. : Nauka, 1980. – S. 295–325.
9. Galanov, B. Ye. Zhivopis slovom. Portret. Peyzazh. Veshch / B. Ye. Galanov. – M. : Sov. pisatel, 1974. – 343 s.